

## АПРИЛСКАТА ЕПОПЕЯ И НАЦИОНАЛНИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН ПРОЦЕС

*Георги Димов*

Цяло столетие вече ни дели от драматично-величавата априлска епопея и тя продължава с все по-голяма сила да привлича и задържа погледите на учени и писатели, на историци и социолози, на философи и психолози, на всички, които искат да разгадаят и разберат нейната многостранна същност върху основата на многостранните процеси на времето, на по-нататъшната съдба на българската народност. Логически епилог на дълголетните борби за „правда и свобода“, Априлското въстание от 1876 г. се явява синтез на най-съкровено в усилията на българина за народностно утвърждаване и национална самостоятелност, за социално и културно възможване. То ни предлага неизброими и незаменими свидетелства, за да опознаем по-цялостно общественото-историческото и духовното битие на българския народ, да вникнем в неговата психология и нравствен свят. Всестранното му изучаване и осветляване ни кара да обръщаме поглед на много и различни страни, да държим сметка за конкретно-историческо и жизнено непреходно, за национално и регионално, за общочовешко и индивидуално, за съдбовно и временно — намерили своеобразен синтез и изява.

От какъвто и аспект да разглеждаме това историческо събитие, от какъвто и ъгъл да пристъпваме към него, с оглед на каквито и задачи да отправяме поглед към ония епични априлски дни, неизбежно пред нас се изправя неумолимият въпрос — как стана възможно поробеният близо от пет века народ, превърнат в безправна „рая“, жестоко експлоатиран от всевъзможните турски чиновници, от гръцките попове и владици, да излезе на открита безкомпромисна въоръжена борба срещу всесилната Отоманска империя? Как се дойде до такава мощна революционна организация, която разтърси основите на огромната феодална турска държава, държаща в покорство толкова много народи? Кои бяха силите и при какви условия те укрепваха, черпеха воля и вяра, за да въстанат и развоят знамето, на което бяха извезани заветните думи „свобода или смърт“? Кое бе онова, което накара довчерашните селяни и занаятчии, дребни търговци и народни интелегенти да покажат такива чудеса от храброст и самопожертвователност, за да извикат учудването и на европейския свят, доказвайки по неумолим начин, че на Балканите живее и се бори една етническа общност, която е зряла политически и културно и която иска да поеме съдбините си в свои собствени ръце? Защо именно делото на априлци се оказа така съдбовно за по-нататъшното развитие на българската народност, определи в значителна степен насоката и съдържанието на цялостния национален обществен и духовен живот?

Разбира се, тук не е възможно да бъде даден отговор на тези и подобни на тях въпроси. Българската историография, както и другите клонове на хума-

нитарното знание са направили немалко в тая насока. И вече не подлежи на съмнение, че Априлското въстание бе закономерно общественно-историческо обусловено събитие, резултат на цялостното ни предходно развитие, на онези обективни процеси, които протичаха в огромната Турска империя и специално в земите на Балканския полуостров, предизвикани и от идейните и социалните движения, раздвижили умовете на цяла Европа. За тази именно истина следва да се държи сметка и когато се очертават координатите на неговото отражение върху по-сетнешното битие на българския народ, както и радиацията му върху нашата съвременност.

По своя характер, размах, задачи и последици Априлската епопея бележи най-високия връх на националната революция. Цялостното изпълнение на нейната широко демократична програма следваше да доведе не само до извоюване на национална независимост, но и до дълбоки преобразования в обществени отношения, в политически и нравствени критерии, в разбиранията за смисъла на човешкия живот. В революционно-демократическата идеология на апостолите на националноосвободителното движение патриотизмът естествено се прелива в един всеобхватен хуманизъм и интернационализъм, в солидарност с борбата срещу общия враг, срещу всякакви потисници и експлоататори.

Макар и разгромено, пък и друго не е могло да се очаква при онова съотношение на силите, въстанието напомня за сетен път на света за жизнеспособността на българската народност, разтърсва съвестта на прогресивното човечество, стъпваща много европейски държавници и дипломати. Съдбата на българите се превръща в кардинален проблем на „източния въпрос“, за да се стигне до обявяване на освободителната Руско-турска война от 1877—1878 г., довела и до премахване на петвековното робство, поставила началото на нова епоха в историческото битие на българския народ, открила възможност за осъществяване заветите на априлци. Така Априлското въстание доведе не само до политическа свобода, но и до свобода на българския творчески дух, на българската национална култура. Отсега нататък освободената национална интелектуална енергия ще се разгръща все по-динамично и всеобхватно, която никакви враждебни сили по-късно не ще могат да спрат.

И несъмнено — такова едно епохално събитие, резултат на многовековни усилия и стремежи, замислено и ръководено от най-светлите умове на народа ни, поставили си за задача да осъществят изконни национални и общочовешки идеали, не можеше да не стане обект на всестранно осветление, да не бъде разглеждано и тълкувано със средствата и формите на научната, културно-историческата, публицистичната и художествената мисъл, от хората на перото и на четката.

Наистина много и разнообразни са съчиненията, посветени на Априлската епопея. Но колко от тези различни в жанрово и проблемно отношение трудове, закономерно надмогнати от по-сетнешното и съвременно научно знание, днес са търсени от широките читателски кръгове, поискали да се пренесат в атмосферата на оная епоха, да надзърнат в нейната обществена и нравствена същност, да почувствуват с разума и сърцето поривите, изпитанията и мечтите, душевността на онези, които подготвиха и извършиха националната революция! Колко от тези писания продължават да вълнуват нашия съвременник? Само един по-особен род книжнина, посветена на националноосвободителните борби или породена от тях — художествената литература, създавана през различни исторически периоди, продължава да привлича и задържа погледите. Давайки ни познания, тя ни тласка и към размисъл, към народностно-патриотични, нравствено-емоционални изживявания, към едно по-углъбено философско самопознание. Разбира се, такава завидна съдба могат да имат само онези литературни произведения, които са били родени в резултат на углъбени и все-



странни познания, на непосредно и дълбоко сродяване по мисловен и емоционален път с епохалните събития, с тяхната обективно-историческа същност, както и с обществения и психологически свят на тогавашните хора. Когато, опирайки се на завоеванията на другите клонове на хуманитарното знание, техните автори — поети, белетристи, драматурзи — чрез художествената си инвенция са съумявали да преосмислят и претворят историческата правда, жизнените съдби и обстоятелства в значителни естетически ценности. Защото много и много литературни съчинения, нескрени от „божествения“ огън на художественото дарование, лишени от „магията“ на поетическото слово, несъобразени с обективната истина, имат още по-незавидна съдба от тази на другите родове книжнина.

Дълбоко и всеобхватно, неотвратимо и трайно е въздействието на трагично-величавата драма от паметната 1876 г. върху цялостния национален духовно-интелектуален живот. Но особено релефно то се чувства в развитието на националната ни литература. И иска ни се още тук да припомним, че това въздействие следва да се мери не само по онези произведения, които са посветени пряко и дават художествена трактовка на едни или други страни на Априлската епопея, на едни или други нейни аспекти и моменти, но и по всичко онова, което идва като непосреден или косвен резултат от нейната историческа същност и непреходна значимост, което е било подхранено от нейния обществено-патриотичен, социално-нравствен, революционен заряд. И още — по онези, понякога трудно видими, но незаличими бразди, прокарани в съзнанието и сърцата на съвременници и на по-сетнешни поколения. Защото най-будните техни представители са се вдъхновявали от нейните велики идеали, от патриотичния и хуманитарния ѝ патос, стремели са се да ги осмислят в съответствие с новите потребности на хората, на общественото развитие. Та нали много от корените на националната ни култура, изграждана в освободена България, отвеждат към епохата на националното възраждане. Разбира се, тези корени понякога са твърде надълбоко, соковете, които черпят от нея, се трансформират в многопластови явления. Но несъмнено е, че внасят живителна влага във всички области на националната творческа мисъл, стимулират цялостния ни национален духовен живот.

Априлското въстание и последвалата Освободителна война утвърдиха основните параметри, по които десетилетия наред се е движела художествената ни литература, търсенията и завоеванията на едни от най-добрите представители на творческата мисъл. И по такъв начин още един път се потвърждава една характерна закономерност на националния историко-литературен процес — историческата му обусловеност от националната съдба. Литературата, създавана след Освобождението, е просмукана от най-добрите традиции на възрожденската книжнина, която като сейсмограф показваше пробуждането на народното съзнание, формирането на национална мисловност, изграждането на национална култура, бързото и неумолимо назряване на националната революция. В хилядолетното ни народностно битие не са много събитията, които да са прокаравали такива дълбоки бразди в съзнанието на поколенията, които да са оплодявали и стимулирали творческата им енергия.

За българския историко-литературен процес извънредно показателно е обстоятелството — и във философско-естетически, и в народностно-психологически план, — че новата ни литература, от Паисий насам, с нейните по-ярки прояви се оформя върху основата на формиращото се ренесансово мислене и свързаните с него националноосвободителни борби. Те се съпътствуват от едно все по-интензивно преодоляване и освобождаване от средновековните духовни атрибути, от все по-решително разкрепостяване на националната творческа енергия, потискана жестоко от варварския турски феодализъм и от коварното гръцко духо-



венство. Зараждащата се национална идеология подхранва не едно дарование, очертава пътищата на по-нататъшното развитие на художествената и теоретико-естетическата мисъл. Затова, когато историкът на новата ни литература ще иска да разкрие нейния генезис, да очертае нейния характер, да осветли факторите, обусловили стремителното ѝ развитие, той неминуемо ще трябва да изследва всестранно и углъбено неповторимо величавата и революционно динамична възрожденска епоха, с всички ония процеси и явления, тенденции, които се зараждат и развиват в нейните недра и които скоро ще доведат до коренно изменение битието и съдбата на поробената българска народност. Необходимо е още той да застане на гребена на тая епоха и от неговите висини да огледа миналото и бъдещето на нацията ни, да види тяхната взаимообусловеност. Изобщо, когато говорим за Априлското въстание и неговото отражение върху литературния процес, ние не може да не държим сметка за всичко онова, което съпътствуваше националното ни възраждане, за онези явления и традиции, родени и осмислени от освободителните борби и стимулирали бързото възмогване на художествената и теоретико-критическа мисъл, залегнали по-късно в следосвобожденския духовен живот.

От друга страна, щом приемаме, че именно Априлското въстание постави категорично българския въпрос пред европейското обществено мнение и дипломатически канцеларии и по този начин ускори готовността на руския народ да тръгне на война и освободи своя славянски събрат, то несъмнено художествената трактовка на тематиката на тези две органически свързани исторически събития — Априлската епопея и последвалата освободителна Руско-турска война, следва да се разглежда в нейната диалектическа обществена и естетическа взаимообусловеност. И очевидно не е случаен фактът, че мнозина от онези, които са се заемали да пресъздават с художествени средства проблематиката, свързана с Априлското въстание и изобщо със съзряването на националната революция, неминуемо са преминавали и върху тематичния терен на Освободителната война. И обратно.

Ако епохалното Априлско въстание и последвалата Освободителна война дойдоха като логически резултат на дълголетни усилия на народа ни да отхвърли чуждото робство, то и литературата, посветена на тия две събития или породена от тях, е все така органически свързана със създаденото от възрожденските писатели, съвременници на отделните етапи на съзряването на националноосвободителното движение. Съзнавайки, че духовният живот на всяка една епоха по видими и невидими пътища е свързан с миналото, с търсенията и завоеванията на онези предходници, които са живеели с по-възвишени идеали, най-големите ни писатели след Освобождението са се вглеждали трайно в събитията, които измениха вековната съдба на народа ни. Със средствата на художественото слово те са правили съпричастни и новите поколения на всичко ценно и непреходно в народностното битие. По такъв начин са спомагали за решаване на новите проблеми, изникнали от непосредния живот в духа на големите демократични и хуманни идеи на революционната борба. И очевидно, зависело е от далновидността и уменията на писателя да види и почувствува онова трайно и значимо от миналото, чиито отблясъци хвърляли благотворна светлина върху новите времена, на миналото събитие да даде съвременно естетическо тълкуване, на националното явление — общочовешко звучене.

Не може да не направи впечатление обстоятелството, че като художествена тематика националноосвободителните борби присъствуват в следосвобожденската литература главно със събитията около Априлското въстание. Макар неколцина да са отправяли взор и към предходните етапи на националното движение, изобразявано предимно чрез образите на неговите най-изтъкнати дейци, най-вече кулминационната му точка, апогея на всенародната борба, е задържала



вниманието на писатели и поети. Дните, когато заветите на Паисий се превръщаха в непосредна реалност и за широките народни маси, когато семената, посеяни от идеолозите на националната борба, избуяваха и даваха обилни плодове, когато пророческите думи на Ботев — „кипи борбата и със стъпки бързи върви към своя свещени конец“ — се сбъдваха, дни, изпълнени със светли надежди и големи изпитания, с неописуем възторг и дълбока покруса, с епична самопожертвователност и непреклонна вяра в правдата и свободата, по своето неповторимо величие и драматична трагичност за дълго време ще влияват съвременни и по-сетнешни поколения творци, ще присъствуват като неизменна тематика в националния литературен процес. И днес, когато препрочитаме десетките стихотворни, белетристични, мемоарни, драматургични произведения, ние се обогатяваме с разнообразни знания за възрожденската епоха, сродяваме се с бит и душевност на ония люде — излезли на единоборство с вековни тъмни сили, сърцата ни се изпълват с преклонение и възторг от подвига и саможертвата на народа, от епичния размах на борбата, от философско-историческата далновидност на нейните ръководители. Най-хубавото от тях творби в стихове и проза представлява истинска художествена летопис — вълнуваща и вдъхновяваща, тласкаща към дълбоки изживявания и размисли — на националноосвободителните борби, на техния величав връх — Априлското въстание. Тия произведения, създавани през различни периоди на общественото ни развитие, определят една от кардиналните насоки в художественотворческия живот десетилетия наред. Поетически документи за една от най-величавите епохи в народното ни битие, тези творби дават възможност да бъдат поставени и някои по-общи методологически въпроси било във връзка с характера и закономерностите на литературния процес, било за метода и миогледа, за нравствено-психологическия свят на редица писатели, било за различното транспониране и преосмисляне на възрожденската тематика в зависимост от отделните етапи в живота на нова България, в зависимост от цял комплекс обективни и субективни предпоставки.

Не може да не се признае, че и до днес, цели сто години от онова „разделно време“, произведенията на непосредните свидетели и участници в априлските събития — Ив. Вазов, Захари Стоянов, Константин Величков, както и на онези, които, макар и невръстни като Пенчо Славейков, имат живи впечатления и спомени от разигралата се драма, си остават най-вълнуващите в националната ни литература. Разбира се, и сред онези, които по-късно са подхващали априлската тематика, се открояват творци, домогнали се до значителни идейно-естетически обобщения. И все пак предимството на първите е безспорно. Може би това се дължи на силата на непосредните изживявания. Нали битието им като граждани и творци е било неразделна част от битието на априлци! Свидетели на две епохи — на възрожденската и следосвободженската, — така противоречиви по съдържание, идеен и нравствен патос, едната изпълнена с високи помисли и дела, другата — отблъскваща и гнетяща с растящата морална разруха и политическа деградация, с отчуждеността от големите въпроси на нацията. Тези именно житейски и философско-нравствени противоречия определят обществените и естетическите позиции на писателите, поискали по художествен път да утвърдят демократичните принципи на възрожденците и в следосвободженската действителност. С техните мащаби те ще искат да мерят, от висотата на техните критерии да съдят за обществени и духовни ценности. И друго важно отличава техните произведения — тук исторически достоверното ни респектира и удивлява с голямата си идейно-емоционална сила. Понякога е трудно да се разграничи докъде е обективно реалното и откъде започва логически привнесено, дошлото по пътя на инвенцията. Житейската и художествена правда са се превърнали в една богата сплав с много отблясъци, отражаваща целия спектър



от светлини и сенки. От тези творби днес ние получаваме по-вярна и пълна представа за обществения и морално-етичния образ на българския възрожденец — взел много от гордостта и стихийността на хайдутина, от терзанията, нравствената чистота и народностната всеотдайност на първите просветители и книжовници, от метежната сила и революционно-демократически принципи на идеолозите на освободителното движение, синтезирали сякаш в себе си потисканата от векове национална творческа енергия. А точните описания на ежедневен бит, на външна среда и природен ландшафт, на жизнени обстоятелства и регионална атмосфера ни карат и днес да тръпнем от възмущение, когато преминем през тези исторически местности. Пред погледа ни оживяват онези довчерашни изтерзани примирени селяни и будни занаятчии, учители и попове, препасани сега с пищови и ножове, нарамили кремаклийки пушки или влачещи из стръмнините изкованите с толкова надежди черешови топчета, тръгнали да осъществяват вековната мечта на роба, за да изпишат със собствената си кръв една дивна поема, вълнуваща еднакво разума и сърцето. Така по пътя на художествената мисловност и естетически открития се стига по-вярно и по-пълно до истината за Априлската епопея.

Ако Ботев е този, който с гениалното си творчество отрази с най-голяма идейно-революционна сила размаха и дълбочината на националната революция в годините на нейното най-интензивно и неумолимо съзряване, за да изгори сам в пламъците ѝ и превърне името си в легенда, то несъмнено Вазов е, който пък пресъздаде най-всеобхватно атмосферата по време на самото въстание и извая образите на неговите организатори, както и на обикновените редови хора — непосредни участници във великото изпитание.

Макар почти цялата възрожденска литература да е пропита от идеята за извоюване на национална свобода, идея, намерила изпълнение в различни книжовни опити и жанрови форми, всички те сякаш само са разоравали почвата, подготвяли са появата на Ботев. Той утвърди онези обществено-политически, социално-нравствени, патриотични и общочовешки начала, в името на които бе обявено всенародното Априлско въстание. Огнят на Ботевото поетическо творчество обжегна умовете и сърцата на онези, които през различно време обръщаха взор към великата народна драма от 1876 г. И в това отношение непосредствено до автора на „Борба“ се възправя мощната фигура на Иван Вазов. На него принадлежи първото място в изграждането на многожанровата художествена летопис за Априлското въстание.

Изживял непосредно надеждите и мъките на въстаналите роби, превратностите в националната съдба на българина, след една сурова равностметка Вазов тръгна по пътя, извеждащ към голямата литература. Подготовката и погрома на въстанието накарват младия поет да подхвърли на преоценка създаденото дотогава, да нагласи лирата си на „песни нови свободни“, та да зазвучат „като на Янтра писъка жален и като стонът на букаите“. От тази критическа равностметка се раждат вдъхновените стихосбирки „Пряпорец и гусла“ (1876) и „Тъгите на България“ (1877), които са истинска поетическа възхвала на революционния кипез и на готовността за саможертва в името на народната свобода. Отглас на борческия устрем на възродения за нов живот българин, на дълбоката покруса от погрома на свещеното дело, те са и пламенен, неумолим зов към съвестта на човечеството за съчувствие и подкрепа, гневно обвинение и проклятие към онези, които подкрепят тирана. Живеещ с външния около подготовката на въстанието, когато апостолите кръстосват тръпнещата от сладостни надежди родина и свикват тайни заседания, когато в потайна доба се леят куршуми и шият знамена, почувствувал дълбокия национално-революционен смисъл на народното опиянение, още в предговора към

първата си стихосбирка поетът с проникновение заявява: „Великата драма, която се разиграва днес на Восток, е едно събитие толкова извънредно, толкова велико, щото очите на всичкият свят са вторачени към Балканския полуостров — театъра на тази кървава и отчаяна борба между цивилизацията и варварщината, между свободата и тиранията. . .“ Разгарящата се величава борба за „правда и свобода“ плаши европейските правителства, тревожи различните обществени слоеве, обнадеежда робите, вдъхновява поетите. И с чувствителността на родения поет-патриот Вазов възкликва — „каква храна за духа в тия събития, какъв материал за въодушевлението, какъв простор за фантазията! . . .“ Наистина в тия събития Вазов намери изобилна благодатна храна за творческия си дух. Те му откриха нови необозрими идейно-естетически хоризонти, чрез които осъществи себе си като творец от най-голям мащаб.

Колкото революционно-борчески и оптимистични са стиховете, извикани от подготовката на въстанието, толкова с по-голяма тревога и печал зазвучава лиратата му след неговия погром. Когато пожарите още са димели из помръкналата родина, когато кръвта, оросила тракийските поля, още не била засъхнала, когато писъците и стенанията от църквите на Перушица и Батак още отеквали в простора, поетът изплаква с неувяхващи стихове неизмеримата народна скръб, собствената си покруса. Сърцето му се свива от болка, но и прелива от гняв и бунт срещу тиранина и неговите европейски крепители. Тъгите на жестоко окървавената родина раждат песните „Тъгите на България“. Революционната романтика на бунтовните песни от „Пряпорец и Гусла“ сега е преминала в безмерна болка и остър критицизъм, в гневни обобщения, в политически и философско-нравствени обобщения за епохата, за европейската цивилизация, за съдбата на човечеството. Жестоката разправа с въстаналите селища отрезвява политическия му поглед, разпръсва хуманитарните му илюзии, за да види нещата в истинската им същност, да разбере антихуманните принципи, върху които се крепи съвременният нему буржоазен свят. Съдбата на измъчения и потънал в кърви народ дава право на поета да съди вече от други критерии и мащаби за същността на така шумно прокламираната от политици и дипломати европейска цивилизация. Разклатена е вярата му в нейните принципи. Но и тогава Вазов не изпада в резигнация, в идейна безпътница. Оптимизмът му се подхранва и от онези гласове, които са били издигани из средата на прогресивната световна общественост в подкрепа на българите, на справедливата им борба. От непомръкващата никога надежда, че славянска Русия не ще изостави поробените си единоплеменници, сега се ражда непоколебимата увереност в освободителната мисия на руския народ. Поетът сякаш пророкува скорошната развръзка — Руско-турската война, донесла очакваното от векове избавление. Така се ражда и третата Вазова стихосбирка с красноречивия наслов „Избавление“ (1878).

Настъпването на руските освободителни войски през 1877 г. към поробеното отечество — момент, очакван отколе, поражда у поета дълбоки размисли за трагичната съдба на народа ни. Затова заедно с възхвалата на руските богатири Вазов отново ни връща към черните дни на робството, към страшните страдания по време на Априлското въстание.

Чувствата на възторг и преклонение към русите-освободители преминава в гневно възмущение от европейската дипломация, която под най-благовидни планове се е стремяла да спре историческия ход на събитията. Поетът безцеремонно смъква маските, разкрива пъклените замисли, разголява фалшивата цивилизованост на буржоазните правителства.

Така Вазов утвърждава една нова характерна линия, която по-нататък преминава през цялата ни литература. Той вplete в едно поетическата интерпретация на националноосвободителните борби с възторжената възхвала към руския



народ, изобразен като месия на правдата и на свободата. По такъв начин неразкъсваемостта на историческите събития намери все такава единна по общественно-идеен патос поетическа трактовка. Естественото преливане и връзка на делото на априлци с освободителния поход на русите получи своя поетически синтез. Той ни внушава как екотът на първата пушка в Копривница достига до легендарния връх Шипка, за да се слее със страшния грохот и рев на Шипченската епопея, където кръвта на българските опълченци и на руските воини се сля в едно, за да спои завинаги непоклатимите основи на дружбата между двата народа. Несъмнено — без Вазовите стихове ние не бихме могли да почувствуваме силата на чувствата, дълбочината на мислите, които са изпълвали народа ни в ония години на патриотично опиянение и жесток погром, на възторг от изгряването на векове мечтаната свобода.

И когато днес изследваме творческия път на Вазов, както и проблема, доколко националната ни революция е намерила своето адекватно поетическо пресъздаване, ние не може да не дойдем до извода, че именно тя определи завинаги творческата съдба на поета. В дъсега с оная напрегната обществена и идейна възрожденска атмосфера, която трябваше да доведе до прелом в историческото битие на българина, съзря талантът на Вазов. Естетическото осмисляне на националноосвободителните борби, на гражданско-нравствените скрижали на народа ни роди поета Вазов. Песните му утвърдиха завинаги тяхното безсмъртие. Така се получи онова органическо единство между творец и епоха, между поезия и живот, предпоставка за голямо изкуство. Затова и днес, щом заговорим за възрожденските борби, за Априлската епопея, веднага в съзнанието ни изплува поетическият образ на Вазов и, обратно, посегнем ли към съчиненията му, пред нас се открива една неповторима художествена картина на оная драматична епоха, изпълнена с много мъка и светли надежди, със сияйни образи и епични дела, възпелтила най-съкровено на народността ни същност.

Следосвобожденска България изправя поета-патриот пред нови тревоги. Вместо мечтаната политическа свобода и социално равноправие, за каквито мечтаеха възрожденските борци, настъпва невиджана демагогия и корупция. Властта и парите стават върховен кумир. Вазов е стъписан пред тази измяна на свещените завети. И ще се заеме с художествено и публицистично слово отново да припомни и утвърждава идеалите на погиналите герои. Както и по време на революционния кипез, и сега той ще възвеличава и изобличава, ще призовава и съди, ще анатемосва всичко, което спира или пречи на всестраниното национално възмогване — съкровена мечта на възрожденците. Със завладяваща идейно-емоционална сила той извайва образите на онези титани на мисълта и делото, които с епохалните си прозрения, с безпримерната си саможертва накараха света да заговори с уважение и съчувствие за народа. Ражда се още в началото на 80-те години бележитата „Епопея на забравените“ — вълнуваща поетическа апотеоза на начинателите и ръководителите на националната революция.

Тази „епопея“ — ненадминато завоевание на националната ни поетическа мисъл — ни внушава и страшния контраст между възрожденската епоха на пълна всеотдайност и настъпилата сега политическа и морална деградация в младата българска държава. И на този фон образите на възрожденците засияват с всичката човешка красота и идейно-нравствено величие. Родени от покрусата и недоволството, от преклонението и тревогата на поета за съдбата на народа, тези стихове издигат героите на най-високия национален и общочовешки пиедестал.

Поетът се е спрял само върху някои от големите фигури на епохата, които като фокус събират и през призмата на богатата си душевност изразяват жизнените повели на времето, бележат етапите на борбата, довела до събаряне на вековното иго, до Априлската епопея, която и с величието на „пиянството на



народа“, и с трагичния погром доказа правото си на самостоеен живот. Чрез образите на „забравените“ Вазов е уловил диханието на неповторимата възрожденска епоха, патоса на революцията, движението на историята, съдбовното в народностното ни битие. Тях той мери с най-светлите имена в историята на човечеството, в борбата за свобода, с най-възвишеното, до което се е домогнала човешката мисъл през вековете. Със съзнание за непреходната историко-философска същност на възрожденските герои и събития чрез тях той иска да обоснове и влога ни в общочовешкия прогрес.

В изградените монументални фигури се проецират и някои от изконните черти на Вазовия идейно-естетически свят. Опоетизирайки свободата като върховно човешко благо, изобличавайки всяка тирания, иска да утвърди принципи, върху които само може да се гради националното и общочовешко добруване.

Много и много бяха погиналите герои, десетки бяха селищата, в които запламтя пожарът през Април, но само онези, които имаха щастливия жребий да бъдат опоеизирани, днес живеят в съзнанието на новите поколения. Наистина — каква неизмерима жизнена, идейна и емоционална сила крие поетическото слово! То единствено сякаш е способно да изведе от забрава личности и дела, да осмисли житейски повседневното и исторически значимото, да обезсмърти временното и го заведе на бъдните поколения естетически обогатено.

Колкото и много стихове да бе посветил на освободителната борба, Вазов никога не е могъл да се освободи от чувството, че все още е длъжник към погиналите. Не е могъл да се освободи от обаянието на възрожденската епоха. В нейното естетическо преосмисляне той е продължавал да намира духовна храна, опора на патриотично-демократичните си и хуманитарни размисли и терзания. През различните етапи на творческия си път той нееднократно ще посяга към формите и средствата на отделните литературни жанрове, за да преосмисли от нови страни историческата правда, душевността и бита на българина-възрожденец, видян и в съкровените му патриотични и човешки пориви, и в революционния му устрем, и в повседневно житейската му среда. Редят се един след други разкази като „Една българка“, „Апостольт в премеждие“, „Из кривините“, „Чистият път“ и мн. др.; стихотворения като „Възпомянация от Батак“, „Той не умира“, появява се повестта „Немили-недраги“, прераснала по-късно в драма под наслов „Хъшове“ — неповторима картина на живота на българските революционери в Румъния, — откъдето тръгнаха апостолите на Априлското въстание. И като венец на усилията да бъде художествено пресъздадено времето на априлската драма с битово житейското и исторически значимото, с вълненията и поривите, тревогите и надеждите на довчерашната „мирна рая“ — романа „Под игото“.

При никой друг български писател отделните етапи и разнообразни аспекти на борбата за национално-политическо и духовно освобождение не са занимавали така трайно съзнанието, както при Вазов. При това освободителната борба винаги е разглеждана във връзка с новите обществени потребности, на фона на по-нататъшната народна съдба. Мисълта му в тая насока се активизира, особено когато на хоризонта са се появявали буреносни облаци, когато недалновидни и продажни политици лекомислено проигравали народните съдбини, насочвали държавата ни по посока, противна на заветите на възрожденците.

Не с тая цел ли той пише „Немили-недраги“ — една друга „епопея“, но вече не за големите фигури, а за онези безименни войници, които, прокудени от родината, с нечуван стоицизъм са понасяли лишенията, живеещи с една единствена мисъл — по-скоро да дойде денят, когато те могат да тръгнат към поробеното отечество и извоюват свободата му, готови да умрат за нея. Тук Вазовата художествена палитра взема по-други тонове и багри. Вплитайки в едно възвишено и първично, трагично и комично, национално и общочовешко,

той ни внушава трайни истини, съкровената същност на тези „немили-недраги“, отправили взор към поробената родина, изстрадали физически и морално нейното възкресяване.

Тяхната болка и мъка по обичаната родина, която е тъй близка и едновременно тъй далеко, която се „усмивва във възпоминанията им, в мечтите им. . .“ ще изпита и повторно сам писателят, когато по-късно ще бъде принуден да живее като емигрант в Одеса, но сега вече прокуден не от турците, а от властниците в „свободна България“. И отново отдушник на тая разкъсваща носталгия Вазов потърсва в спомена за великото народно изпитание. Създава голямото епично платно за живота на сънародниците си в навечерието на Априлското въстание. Възсъздавайки в широк епичен план обществена и битова атмосфера, преплитайки национални, социални, нравствени, човешко интимни ситуации и конфликти, Вазов ни сродява с външен и вътрешен свят на хората, увлечени от великата и опияняваща идея за „правда и свобода“. Върху тая основа е изградено епичното повествование на романа „Под игото“ — първия роман в българската литература, спечелил ѝ и международно признание.

Застанал на демократически идейно-естетически позиции, писателят ни дава историческата правда с голямо проникновение. Сякаш и ние заживяваме с онова спонтанно вдъхновение и опиянение, обхванали широките народни слоеве. Самонадеяността им приближава „до лудост“. Никога българският национален дух не се е извисявал до такива висоти и надали ще се вдигне друг път — признава чистосърдечно Вазов. Тази именно истина той иска да претвори в образи и картини. Та чрез тях и новите поколения да почувствуват възвишеността на възрожденската епоха, от която се ражда съвременна България.

И наистина, чрез вълнуващото повествование животът през последното десетилетие на робството ни става по-понятен, хората, живели и израсли в оная тревожна атмосфера, понесли кръста към националната голгота — по-близки. С рядко белетристично умение, с четката на голям художник Вазов явно улавя характерното във външен портрет и психичен свят, чрез всекидневния бит ни разкрива революционизиращите процеси, бързите изменения в съзнанието и чувствата на обикновените люде, чрез регионалното — общонационалното. Тътенът на националната революция се чувства навсякъде и у всички. И то не толкова чрез онова, което вършат професионалните революционери, колкото от атмосферата, в която живее обикновеният човек. С еднаква житейска обстоятелственост и психологическа углъбеност Вазов разказва и за подготовката, и за избухването, и за погрома на въстанието; вплита в едно размисли и чувства, настроения и тревоги, опиянение и униние, колебания и решимост, цялата гама от човешки преживявания в съдбовни моменти, себеотрицанието и готовността да се посрещне неизбежното с ясно съзнание за изпълнен дълг. „Пет деня вече Клисуря се намира в революция. Всяко занятие е спряло; всеки друг интерес е забравен; възбуждение необикновено изписано по всички лица. Градът беше възхитен, безпокоен, наежен, една опияняюща атмосфера течеше из улиците. . . В тия пет дни клисурци бяха преживели няколко живота — пет векове от страхове, надежди, възторг и отчаяние. . .“ Всичко това, което виждаха, и което правеха, и което им се чинеше по-преди, че е много, много отдалечено, струваше им се сега, че е някой тежък сън, докарваше ги до умопомрачение. . .“ — пише Вазов. Скоро, твърде скоро тази същата Бяла черква, възторжена и бунтовна, ще се превърне в някаква зловеща гробница. Последните мигове, изпълнени с неистовите викове на Огнянов, на Соколов, на Рада, са предадени с покъртваща драматичност. С някаква изпълненска сила те отблъскват освирепелите турски орди. Самият Тусун бей е стъписан пред героизма им, запазила последния куршум за собствените си глави. Само едно голямо дарование може да изгради такава трагично-драматична картина, с каквато завършва романът.



Цената на „Под игото“ е преди всичко в правдиво отразеното съзряване на борбата, почувствувана от всички като върховна повеля. И макар предмет на белетристичния разказ да е онова, което се извършва по време на въстанието в определено селище, в родния край на поета, романът има обобщаващо звучене, разкрива същностни моменти от националната революция изобщо. Процесите, които са я съпътствували, намират вярно тълкуване, прерастват в непреходни естетически ценности.

Изобщо тематиката на националноосвободителните борби се оказва решаваща за насоката, по която тръгва Вазов като писател, служи неизменно като катарзис на гражданските му и хуманитарни размисли. Чрез нея той дава израз на съкровения си духовен свят. Нейното опоетизиране го извежда на нови идейно-художествени подстъпи. Творческата му палитра се обогатява с нови тонове и багри. Поетическото му виждане се разширява и углъбява. Родолубивите и хуманитарните му възрения получават по-целенасочена идейна осмисленост. Тая тематика дава възможност писателят да разшири и жанровия диапазон на творчеството си. Лиричното стихотворение, епичната поема, късият разказ, повестта, романът, драмата, пътеписът, мемоарът, очеркът и т. н. се използват в еднаква мяра, за да бъдат пресъздадени моменти от националноосвободителното движение; да бъдат скицирани или по-цялостно изваяни образите на видни и на по-скромни дейци; да се внуши борческата атмосфера, бунтовният дух, обладал различните обществени слоеве, както и нееднаквите им разбирания относно национални и духовни ценности, да ни се покаже истината — сурова и неумолима — за една велика епоха, чиито завети и принципи се осъществяват едва в съвременна България. И тази истина е разкрита колкото с поетиката на критическия реализъм, толкова и с тая на революционния романтизъм, оказали се под перото на Вазов еднакво годни за претворяване на жизнената правда в художествена правда, на обществения идеал в естетически идеал.

С многобройните си творби в стихове и проза, посветени или вдъхновени от събития, дела, герои, свързани с националноосвободителното движение, Вазов се извисява като творец с голяма идейно-художествена мощ, издига българската литература до равнището на най-големите завоевания на световната класика. Поетическата прослава, която изля за дейците на националната революция, донесе и тяхното, и неговото безсмъртие. Утвърди завинаги традициите на онова органическо единство между действителност и поезия, което обуславя и вечната жизненост, обаятелната идейна и емоционална сила на исторически събития и герои, олицетворяващи съдбовни моменти в развитието на българската народност. Патриотизмът, демократизмът и хуманизмът, определящи облика на българското национално възраждане, разкрити и опоетизирани с голямо майсторство от Вазов, се превръщат в изходна позиция и върховен критерий за всички онези по-сетнешни дейци, които ще живеят с мисълта да служат на повисоки национални и социални идеали.

Българското националнореволюционно движение откърми и едно друго самотно дарование — Захари Стоянов. От неук овчар и абаджийски чирак З. Стоянов се извисява като пламенен апостол на националната революция, за да стане по-късно и нейн талантлив летописец.

За твърде кратко време, само за едно десетилетие, той извървява път, който учудва с необичайната си житейска и творческа интензивност, с острите си завой, с обществените си и идейни превъплъщения, с историографските си и литературни завоевания. Те и днес изправят изследвачите на оная епоха пред сложни и разнообразни проблеми — еднакво интересувачи както литературния и културния историк, така и социолога и народопсихолога, всеки, който иска да

опознае съдържанието на най-динамичните десетилетия в многовековното битие — епохата на националното възбуждане.

Поколенията на нова България, хората на нашата съвременност и на бъдещето не биха могли да узнаят пълната истина, конкретните обстоятелства, историческата правда за дълголетната подготовка и организация на борбата за национални права, не биха могли да почувствуват цялата реална обстановка, при която избухва Априлското въстание в Панагюрския революционен окръг, както и поведението, преживяванията, участието на хората от въстаналите селища, ако Захари Стоянов не бе ни оставил своите незаменими „Записки по българските въстания“, излезли още през първото десетилетие след Освобождението и послужили като неизчерпаем извор на жизнен материал на всички, които по-късно са посягали към ония събития, за да им дадат една или друга художествена трактовка. Защото наистина „Записките“ представляват една енциклопедия на българознанието, истинска опора в усилията ни да разгадаем много и много страни и черти от народността ни съдба, да почувствуваме необозримата духовна енергия на българина, да вникнем в неговата психология. Колкото и необичайна да ни се представя личната орис на З. Стоянов, тя ни подсказва за пътя на онези знайни и незнайни дейци, които, посветявайки се на голямата национална идея, пишеха новата история на България.

И досега никое друго съчинение — историографско или художествено, публицистично или научно, не е разкрило с такава неумолима правдивост и психологическа дълбочина истината на Априлската епопея. Авторът на „Записките“ най-пълно ни внушава народността, демократичния характер на българската национална революция. Нейната програма за „чиста и свята република“, за народно самоуправление и социално-икономически преобразования, за културна самостоятелност — така гениално очертана от Левски — в книгите на З. Стоянов намира сравнително най-пълна, макар и своеобразна трактовка.

Макар доскорошният съратник на апостолите на Априлското въстание да не е мислил да създава художествено произведение, а само да разкаже чистосърдечно и безпретенциозно за лично преживяно и видяно, непосредно научено от други свидетели или почерпено от документи, „Записки по българските въстания“ ни обаяват и с величието на описаните събития, и с епичния размах, с който се предава животът от онова време, когато отдавна зрещите ренесансови процеси придобиват особена интензивност, навлизат в последната си решителна фаза. Чрез тях З. Стоянов се издига до най-високите върхове на разказваческото изкуство, до проникновението на народопсихолога и философа — тълкувател на национално битие и човешки съдбини. Заслужено си спечелва име „класик на българската проза“.

И наистина — мемоарно-белетристичното, публицистично-историографско изложение на „Записките“, пък и на другите му съчинения ни сродяват със сложните взаимоотношения между народността и лична съдба, между обществени външения и личен свят, между исторически значимото и битово повседневното. Цялата гама от социални противоречия, от идейно-нравствени конфликти, от народностни домогвания ни кара да осъзнаем истината за динамичната възрожденска епоха, дото величавото и дребнавото, епичното и драматичното, високите полети на духа и суровото ежедневие, тревогите, страданията, възжеланията на хората, трагичното и комичното в лично поведение и преживявания, в обществени тежнения — всичко се предава естествено и плавно по законите на житейската правда и историческа неумолимост. Затова и „Записки по българските въстания“ с пълно право могат да бъдат наречени проникновена художествена летопис на освободителните борби, на техния апогей — Априлското въстание.

Водейки разказа върху основата предимно на житейската си орис, самоукният писател-мемоарист отправя взор на различни страни, прави хоризонтални и



вертикални дисекции, впуска се в исторически, социални, психологически характеристики, в публицистични и лирични отклонения и така ни показва как постепенно се проявява народностното съзнание, как се разширяват духовните хоризонти, как невъзвратно се възприема идеята за отхвърляне на чуждото яго.

Още в предисловието към „Записките“ З. Стоянов разкрива изходните си позиции, от които ще съди за исторически събития и лица, от които ще разказва за перипетията на освободителното движение, за съдбата му. И сякаш за да предпази от прибързани обвинения и несъгласия, веднага заявява, че за събития като Априлското въстание историята съди не толкова по неговите непосредно видими резултати, а по величието на целта, която е преследвана, по всеотдайността на онези, които са се били посветили на голямата идея, по нейната национална и историческа перспективност. И в това отношение не може да се отрече обществено-философската прозорливост на доскорошния революционер, един от малцината оцелели дейци на въстанието.

Когато пише своите „Записки“, З. Стоянов се намира в едно особено възбудено състояние, съвестта му се бунтува от поведението и действията на новите управници — потомци на някогашните чорбаджии, които са се надпреварвали да клеветят и чернят революционните дейци. Още в предговора изповядва, че не може да говори спокойно, да разказва с „благороден език“. И наистина — от всеки ред блика преклонение и възторг от погиналите в борбата, омерзение и негодувание от онези, които някога наричаха революционните дейци „луди глави“, „нехранимайковци“, а сега продължавали да демагогствуват и безчинствуват над обезправения народ. Суровата историческа правда, страстното изобличение, които струят от „Записките“, едно от най-големите им достойнства буржоазните естети смятаха за натурализъм, резултат на неспособността на автора да се „освободи“ от грубото ежедневие, от публицистичните прийоми. Обвинения колкото несъстоятелни, толкова и парадоксални, опровергани от съдбата на това епохално произведение, от самото развитие на националната ни литература.

За отделните перипетии на борбата, за различните обстоятелства, при които са били принудени да действуват хората на революцията, авторът умее да намери и съответен тон на повествование — ту епично спокоен и равен, ту романтично патетичен, ту бунтовно призивен или хумористично обاغрен, ту публицистично изобличителен. Изобщо реалистично-романтичното изображение е богато нюансирано, тоналността се мени съобразно с характера на разказа и описваните обстоятелства. Да си спомним например как е описано историческото заседание на революционните комитети в Оборище или как е предаден ентузиазмът при получаване на „кървавото писмо“ и обявяване на въстанието в Панагюрище, или как лети из селата „хвърковатата чета“ на Бенковски и вдига на оръжие мало и голямо. Вълнуващата романтика на народното опиянение сякаш и сега продължава да държи в плен авторовото съзнание, за да излязат от талантливото му перо образи и картини, изпълващи с гордост и преклонение всяко българско сърце.

Диалектическите възгледи на З. Стоянов за историческите процеси му дават възможност да разбере не само взаимообусловеността между отделните етапи на народностното възраждане, но и взаимоотношенията между народ и водачи в националноосвободителното движение. „Бенковски сам по себе си не беше нищо друго освен възплъщение или, по-добре, оръдие на тая идея — общо стремление на всички българи по него време. Не той създаде въстанието, но духовете и общото историческо течение създаде него. Разбира се, че и неговата буйна натура е имала решаващ глас в много важни случаи, но ако той се беше явил преди две години или по-после в България, той не щеше да бъде вече



Бенковски“ — говори З. Стоянов, колкото и голямо да е преклонението му пред тази титанична личност.

Може би трудно ще се намери човек, който, четейки страниците, в които са описани героизмът и трагизмът, съдбата на въстаналите селища — на Панагюрище, Перущица, Брацигово, Батак, — да остане спокоен, да не сведе глава в знак на благоговение пред подвига на толкова люде. А и сам мемоаристът не може да се въздържи, ще прикани повелително: „На колене, любезни читатели, долу шапките! Напредя ни е Батак със своите развалини. Аз призовавам сичко що е българско, сичко честно и любящо своята Родина да присъства с нас заедно на това българско светилище. . . Батак, славният и злочест Батак! . . Благоговее пред твоето величие, ще благоговее и историята! . .“ Редове, които по дълбоката си емоционалност ни карат да си спомним за патоса на Вазовата „Епопея“.

Почти цялото повествование за онези трагични дни е пропито с подобна разтърсваща болка, с непреодолимо вълнение, със сурова психологическа правдивост. Как углъбено е схванал онези бързи преходи в съзнанието и душите на хората, когато неочаквано настъпва обрат в събитията. Ние узнаваме колко сложна и противоречива, многолика е човешката душа, колко необозрими са преживяванията и чувствата на хората, поведението им при различни житейски обстоятелства, как и най-героичната личност в съдбовни моменти попада в плен на несъзнателни рефлексии.

С неизмерима вяра в историческата значимост на Априлското въстание З. Стоянов се домогва и до едно философско отношение към живота, към човешката личност, към превратностите на съдбата. Разказът му е наситен с житейски, идейно-психологически, социално-нравствени прозрения и обобщения. Вплита в едно народностно и общочовешко, лично и колективно, върху някогашното проектира най-остри съвременни проблеми. Чрез изобразяване на живота от последните десетилетия на възрожденската епоха авторът воюва и срещу онова, което пречи на обществения и духовния прогрес в следосвобожденска България. Разкривайки динамиката на предходната епоха, бързите промени в съзнанието и психиката на българина, той ни сродява и с изконно човешкото, исторически непреходното, с етичното и естетичното. Националната революция — в нейната всеобхватност, в подготовката, извършване и последици — е видяна и тълкувана от материалистически позиции, от позициите на онези, които по думите на Маркс „правят историята“. Нали и той сам бе един от тях! Сам бе изминал същите пътища, изживял бе същите изпитания, изстрадал бе физически и нравствено националното самопознание.

Няма друго произведение в националната литература, което така всеобхватно, исторически достоверно, с неподправен емоционален патриотичен гражданско-публицистичен патос, със самобитен език и стил да ни говори за цялостната атмосфера по време на Априлското въстание, да ни предлага портретите и разкрива съдбата — битова и духовна — на толкова много хора и от най-различни слоеве. В единния стремеж към национална свобода авторът е съумял да види и разграничи многообразието от характери, индивидуалното у всеки, обладан от общия идеал. Чрез тяхната житейска орис, чрез специфичното в психика и мисловност, във външни черти и прояви, в езикова изява мемоаристът ни дава сравнително най-пълно историческото съдържание, идейното и нравственото богатство на епохата, на българската народност. Оттук и неизмеримото въздействие на „Записките“ върху по-сетнешните поколения писатели, направили от борбата за национално, социално и човешко добруване свой граждански и естетически идеал.

Решил да разкаже своите спомени „като участник и деятел“, реалистичното, пропито с революционна романтика повествование се превръща във вълнуващ епос за оная драматична и героична епоха, наситена с любовта и омразата, с тре-



петите и вълненията, с вярата на едно голямо патриотично сърце. Ние се възхищаваме от многобройните образи, скицирани колоритно, с външни и психологически детайли, пластично и внушително. Техният патриотизъм и себеотрицание, душевната им красота, революционният им демократизъм, оптимизъм и стоицизъм ни подсказват за дълбоката същност на българската национална революция.

По съдържание и структура, по идеен патос и вътрешна целеустременост цялото повествование идва да докаже, че в пламъците на Априлското въстание се осъществява демократичната програма, разработена от БРЦК начело с Левски, Каравелов, Ботев. Неслучайно сам мемоаристът ще признае чистосърдечно: „Апостолите после Левски не срещаха големи затруднения в пропагандата. . . , защото тоя знаменит агитатор беше отворил навсякъде път в по-главните градове и села. Нии вървехме из неговите пътеки. . . “

Революционните борби в навечерието на Освобождението послужват не само като основа и стимул да се изяви една толкова самобитна творческа личност, но и да се обогати литературата ни с едно бележито произведение, толкова своеобразно в жанрово и стилово отношение, с неизмерима познавателна, патриотична, възпитателна значимост. В него историографски достоверното и лично преживяното, похватите на мемоариста и на белетриста, публицистичното и художественото, суровата житейска правда и романтичните полети на чувствата и въображението са органически вилетени и споени. Тези именно качества на „Записките“ им осигуряват непреходна познавателна и емоционална сила, определят и голямото им място в националното ни литературно развитие, неизмеримото им обаяние върху читатели и писатели, жадни да се сродят с една неповторимо величава епоха, с една самобитна творческа индивидуалност.

Колко силно и всеобхватно Априлското въстание е разтърсило духовете на своите съвременници, говори и обстоятелството, че не един от малцината оцелели по-образовани негови участници и свидетели ще се опитат в различни жанрови форми да разкажат за отделни моменти и герои, та чрез тях да обосноват значението му в обществено-историческото развитие на българина, в неговото духовно съзряване. Дори и Л. Каравелов — първият председател на БРЦК, преживявайки по това време страшна душевна криза, сломен и от неумолима болест, в предчувствие на близкия край, и той ще подхване едно обстойно описание, останало за съжаление недовършено, с намерение да ни подкаже за атмосферата и състоянието на духовете в навечерието на въстанието.

А ръководителят на Врачанския революционен окръг Ст. Заимов ни остави своите спомени под заглавие „Миналото“, интересни с изнесените богати документални материали. Макар да имат повече историко-документално, отколкото литературно значение, те обогатяват знанието ни за онези събития, толкова повече, че са разказани от непосреден очевидец.

Едни други спомени обаче, също на очевидец, имат безспорно място сред литературата, породена от Априлското въстание. Спомените на К. Величков „В тъмница“. Сам един от жертвите на турските жестокости, някогашният възпитаник на цариградския френски лицей още веднага след Освобождението, в няколко белетристични откъси споделя преживявания, свързани с освободителните борби — разказа „Мъченик“, повестта „Жертви и отмъщения“. Още тук проличава тенденцията да бъдат обрисувани в най-светли краски борците и мъчениците от 1876 г., както и отвратителният образ на турските поробители, на нашите чорбаджии. И тези опити сякаш се явяват като подготовка на „В тъмница“. Тук разкажат ни сродява с лично изстраданото и почувствуваното из турските затвори — Пазарджик, Пловдив, Одрин — след потушаване на въстанието. Преплитайки умело документално и белетристично, Величков е съумял да

скипира пластично някои образи на дейци, с които се е срещал и разговарял, наблюдавал ги е непосредно — Волов, Каблешков, Соколски, Бобеков, Петлешков — работили в Панагюрския революционен окръг. Той е познавал някои от тях и преди въстанието, но сега във вонящите турски зандани, измъчени до смърт, те му се открояват с цялата си богата душевност и нравствена сила.

Разказаното за съдбата на Петлешков идва да ни запознае с драматични моменти от борбата на брациговци, изпили до дъно чашата на турските издевателства и зверства. Психологически углъбено Величков ни рисува образите на онези по-образовани дейци, които застанаха начело на борбата, за да извоюват с поведението и саможертвата си най-високия пиедестал в националния пантеон. „Не зная никой да е любил по-страстно България и той искаше да умре от тая любов. За него тя бе едно живо същество. Той можеше да каже, че я вижда, че сеща туптенето на сърцето ѝ, че слуша, като говори на синовете си със задъхания си глас за своите страдания във вековете, за своите надежди в бъдещето“ — пише Величков за своя съученик и другар в борбата Т. Каблешков.

С романтична извисеност е предаден и образът на Петлешков, който посреща смъртта с думите — „по-добре да загине един човек, отколкото да се разсипва цяло село“, за да бъде венчан „мъченическият му образ с ореола на светец“. Този възторжен патриот, изпълнен със светли мечти и романтични видения, с очарователна душевна чистота е даден с голям пиетет от мемоариста, кара ни да благоговеем пред трагичната му участ.

Макар да не може да се мери със „Записките“ на З. Стоянов, книгата на Величков обогатява знанията ни за душевността, за етичния свят на априлци, те ни стават още по-близки. С безспорно умение например са съпоставени Бобеков и Каблешков — толкова различни и толкова близки едновременно. С историческа и психологическа далновидност се обяснява поведението на Бенковски. „Бенковски беше посочен и с качествата, и с недостатъците си да стои начело на едно дело, в което трябваха хората да се увлечат, без да им се допусне да мислят ни с какви средства то се предприема, ни с какви резултати може да се свърши. Беше време не да се разсъждава, а да се действа, не да се увещава, а да се заповядва, не да се моли, а да се заповядва. Тая роля можеше само той да я изпълни.“ Дори и проявеното честолюбие от страна на Бенковски историкът ще оправдае, защото то „е било сила, която е била нужна за успеха на възрождената задача“ — пише Величков. Колко много тези съждения се родеят с характеристиката, дадена от З. Стоянов на бунтовния Бенковски, ръководителя на въстанието.

С каква топлина и почит Величков се отнася и към онези прости люде, които в борбата се извиха с редки човешки качества. „В затвора се научих да ценя нашите селяни. Те показаха в страданията си толкова твърдост и доблест, които заслужават най-високо удивление. Видях ги да ги мъчат, видях ги да ги водят на смърт и всякога ме учудваха с мъжеството и резигнацията си, с които изтърпяха всичко.“ Те синтезират изконни черти на българина, готов да отстоява човешките и националните си права и при най-страшни изпитания.

Изградени предимно върху личната орис на самия мемоарист, спомените-импресии дават широка картина на народните страдания, улучват верни черти от образите на онези, които изгоряха в пламъците на Април, сродяват ни и с Величковата демократична, патриотично-хуманистична личност, запазила рядка възторженост в помисли и дела, обаятелна възрожденска чистота. Във вълнуващия разказ той използва експресията и ретроспекцията, документалния разказ и романтично-лиричните отклонения, дневника и монолога. И по такъв начин на поколенията е завещано вълнуващо четиво за една страна от събитията през паметната 1876 г. Макар и писани по-късно, преживяното някога оживява с емоционална заразителност и жизнена свежест. Авторът сякаш се превъплъщава у другите, пред тяхната трагедия забравя своите страдания. С богатите си нрав-



ствено-психологически характеристики спомените „В тъмница“ се нареждат между безспорните художествени завоевания на националната ни литература, породени от величаво-драматичните априлски събития.

Онова, което създават Вазов, З. Стоянов, К. Величков — непосредни свидетели и участници в събитията от 1876 г., по своята богата жизнена основа и документалност, патриотично-нравствен патос, народностно-философска осмисленост, послужва като опора и стимул на онези по-сетнешни писатели, които са обръщали взор към националноосвободителното движение. Дори и тогава, когато по силата на обективни закономерности литературният процес в края на миналия и началото на нашия век тръгва в по-други насоки, когато по-младите генерации от творческата ни интелигенция започват все по-настойчиво да се вглеждат към европейската модерна литература, за да заживеят с нейните нашумели индивидуалистични естетически теории, когато, от друга страна, социалната проблематика, породена от бързото класово разслоение, се налага с особена сила, дори и тогава мнозина не могат да отминат голямата и неизчерпаема тема на националноосвободителните борби. Те намират художествен резонанс и по-късно, когато новите социално-икономически процеси в града и селото поставят други задачи пред хората на перото.

Не е ли показателен в това отношение Пенчо Славейков? В същите години, когато опоектизира образите на световни творци и мислители, когато иска да изведе на преден план една по-своеобразна философско-нравствена проблематика, по същото това време Славейков се заема с поемата „Кървава песен“, замислена като национален епос за съдбовността на българина.

Искрено развълнуван от величието на Априлската епопея, писателят заживява с идеята да изобрази на широка епична основа героиката, духовната мощ, идейните прозрения на онези, които трябваше да изменят робското битие на нацията ни. И тази идея го държи в плен дълги и дълги години. Над никое друго свое произведение Славейков не е работил с такова увлечение, така упорито и неотстъпно, както над „Кървава песен“. В продължение на близо две десетилетия, до последните дни на страдалческия си духовно интензивен живот, без да може да изпита радостта от окончателното завършване на най-скъпата си поетическа рожба. Чрез нея поетът е искал да изобрази националната ни съдба, но вече в един философско-нравствен план, за да се открие дълбоката същност на българина, изконният му стремеж към свобода, търсещ съкровения смисъл на нещата. Запленен от героиката на освободителните борби, от бунтовния дух на народа, от величието на родния Балкан — символ на непокорството и на волята му за свободен живот, Славейков търси да осмисли от нови страни събитията, оказали се съдбовни за съществуването на народността ни, а чрез тях да прозре и онова, което вещаят бъдни времена. И когато рисува бита на народа, и когато опоектизира неговия безпределен героизъм, и когато извайва образа на легендарния и суров Балкан с пантеистично преклонение, участник в превратностите на националното ни битие, Славейков се стреми на всичко да даде едно по-углъбено философско-психологическо осмисляне.

С каква тържественост и идейно-емоционална властност звучат стиховете, чрез които поетът ни въвежда в историческото Оборище! Каква завладяваща сила лъха от всеки стих!

С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив,  
възправя се далеч Балкана горделив,  
в хайдушкия си блян унесен и забравен,  
като че войн стар на стража там поставен  
над младо войнство, в безкрайни далнини

разтурено на стан.

Ей пада ведро нощ; вълшебно месец грей  
и плах гмеж звезди обсипват свод небесен, —  
като че тъжний текст на тая дивна песен  
пред моя смаян взор се открил завчас —  
и явствени слова зачух тогава аз.  
А в пролетната нощ, горите и полята  
услушваха се в тях, като в легенда свята.

Тази „свята легенда“ сякаш и днес звучи с всичките тонове на една неизразимо величава симфония и разнася огнените слова на Войводата, който, изправен сред делегатите в Оборище, с внушителността на гордия Балкан като истински пророк разказва за тегла народни, за духовен мрак и юнашки подвизи, вещае светли дни и щастливи бъднини. Пророческите му, изречени с епична широта слова се слушат с благоговение, удрят по най-съкровените струни, възприемат се като откровение и повеля, извикват спонтанни възгласи за бунт, за разплата.

И гръмна изведнъж, подзет от цял народ,  
отвъсде: „С нас е бог! Води ни ти, Войводо!  
Напред! Води ни ти на смърт или свобода!“

Ехото на бунтовните възгласи, излезли от гълбините на изтерзаните и възмечтали души, се разнася из долове и букаци, превръща се в неумолим призив към всички потиснати и угнетени.

В поемата националното естествено се прелива в широката река на общочовешкото, и обратно — характерна черта на Славейковата гражданска и творческа индивидуалност. Думите на Младен — „Честита земята с гробове таквиз, що е покрита — на възкресение това са гробове“ — подсказват за историческата перспективност, с която Славейков гледа на националната борба и изобщо на борбата за справедливост и свобода. С някаква прометеевска сила героите в поемата вещаят националното и общочовешкото битие, възприемано и осмисляно във философско-етичен план.

Макар и вътрешно дълбоко развълнуван, поетическото повествование на Славейков е наситено със спокойна, широка епичност, с внушителна монументалност. Стиховете му звучат тържествено. И ритмиката, и структурата им, цялата им интонация ни внушават суровата правда за онова време, за ония хора — оказали се исторически за националната ни съдба.

Съмнял да изобрази народен бит и революционен кипеж, природен декор и човешки преживявания в тяхната взаимоотношеност, Славейков е все така далновиден, когато ни сочи и взаимовръзките между Априлското въстание и освободителната Руско-турска война. Затова все със същата героична романтика е опоектизирал и епилога на вековните борби за национална самостоятелност — последния бой на легендарния връх Шипка, влязъл завинаги в историята ни, където българите ведно с братята руси отново смайват света със своята борбеност и чувствен героизъм. Смъртта на Младен сякаш се превръща в символ на идващата свобода, олицетворена в „белия генерал“, предвождащ руските богатири, вдигнали се на свещен поход да освобождават брата-роб.

Боевете при Шипка и Камен град, описани с много динамика и напрежение, ни внушават и моралната, и физическата сила на въстаналия роб, метежен и непокорен. И трудно вече неговата революционно-борческа енергия ще може да бъде потисната. От огъня на априлци се ражда подвигът на опълченците, опоектизирани с рядка емоционална внушителност от Вазов и Славейков. Така и пътят от Обо-



рише до Шипка намира исторически правдива художествена трактовка, за да се превърне в един от координатите на националната ни творческа мисъл. Разбира се, така смело замислената епическа поема би звучала с далеч по-всеобхватната идейно-естетическа сила, ако авторът ѝ не бе в плен на някои индивидуалистични концепции, които не му позволиха да разбере в пълнота общественно-политическия, социално-философския свят на водачите на българската национална революция, да вникне в нейния дълбоко демократичен характер, да види и движещите ѝ сили. И външно поведение, и философски разсъждения, и формите на изказ, цялата душевност на героите в „Кървава песен“ ни сродява в по-голяма степен с личния индивидуален свят на Славейков, отколкото с реалните им прототипове, така нашироко и угълбено характеризирани в „Записки по българските въстания“, както и в „В тъмница“, които очевидно поетът е познавал отблизо.

Но каквито и недостатъци да съдържа поемата — резултат на противоречиви идейно-естетически разбирания, „Кървава песен“ е несъмнено крупно явление в националната ни литература, плод на едно искрено патриотично въодушевление и замисъл да бъде създаден героичен народен епос в духа на „Пан Тадеуш“ на Адам Мицкевич или на Омировата „Илиада“. Славейков внесе нови тонове, ново звучене в поетическата оркестрация, сътворена от Вазов и Захари Стоянов, за Априлската епопея. „Под игото“, „Записки по българските въстания“, „Кървава песен“ наистина представляват „трите величайши химни“ за тази епопея, които и днес ни покъртват със своите национални и общочовешки, нравствени и естетически богатства, с онова съзвучие от тонове и багри, поетически ритми и емоционален патос, карат ни да благоговеем пред величието на възрожденската епоха.

С оглед замисъла на Славейков и избраната жанрова форма поемата ни рисува главно възвишеното, героичното. Отрицателното, грозното в случая не занимават автора. Опоетизирани са главно националните добродетели. И в това отношение поемата се родее с юнашката и хайдушката песен. В тази национална епопея Славейков е вложил целия си житейски и творчески опит, народностните си тежения, философски прозрения. Но, от друга страна, тя още един път потвърждава истината, че дори и когато е налице безспорен талант и искрено вдъхновение, и те не са достатъчни, за да могат такива масови демократични движения като Априлското въстание да получат вярна идейно-естетическа трактовка както в тяхната цялост, така и в отделните им страни, моменти, герои, тенденции, щом авторът плаща дан на някои неправилни концепции по такива въпроси като взаимоотношение между народ и водачи, между обективно-историческо и индивидуално-психологическо, между закономерно и случайно и т. н.

Заслужава да се отбележи обстоятелството, че „Кървава песен“ не е първият и единствен опит на Пенчо Славейков да опоетизира възрожденските борби и герои. Още в стихотворението „Поет“ той скицира образа на учителя-поет Бачо Киро, един от ръководителите на Белочерковската въстаническа чета, която през деветте епични дни в Дряновския манастир записа нови героични страници в летописа на българските националноосвободителни борби. Тук стегнати стих ни внушава с особена сила нравствената извисеност на Бачо Киро, увиснал на бесилото в Търново със същото епично хладнокръвие, с каквото е отбивал неспирните вражески атаки в манастира или високо е възвестявал своето патриотично и човешко верую, изправен пред турския съд. Този обаятелен образ ще привлича мнозина хора на перото и в по-ново време, потърсили вдъхновение във възрожденската героика.

С вдъхновение и национална гордост Славейков пише и одата „Сто двадесет души“, внушена от подвига на легендарната Ботева чета. Несъмнено поетът е създавал тези стихове, тласкан от една вътрешна потребност. За него те са играли ролята на катарзис в народностно-патриотичните му и хуманитарни пориви. Макар мнозина да са били изкушавани от мисълта художествено да пресъздадат

подвига на Ботев, тръгнал с четата си от Румъния, за да се влее в похода на априли, и по такъв начин осъществява заветната си мечта, Славейков е от малцината, които са се домогнали до известни сполуки. Трудно е било наистина да се извае този титан на революцията, чието поетическо и публицистично творчество представлява най-висш синтез на националната, политическа, философска, културно-историческа мисъл. Та нали в самия разгар на борбата той именно ще възвести: „Захваща се вече драмата на Балканския полуостров!... Българският бунт е влязъл вече в своите права и борбата се е захванала със сичката своя отчаяност... Тука е гласният, отчаяният и мъжественият седеммилионен български народ, който в продължение на цели пет столетия е носил на плещите си най-безчеловечното робство в Европа и който днес въстава и иска от света едно от тия две неща: или свобода, или смърт! Тука е неумолимата логика на историята, на която сентенцията е унищожение на старото, на гнилото и на несъвременното, и живот на новото, на здравото и на човешкото.“ Несъмнено сред поетичните творби, посветени на Ботев през миналия век, до Вазовите стихове се нарежда и Славейковата ода.

Както вече бе отбелязано, художествената интерпретация на национално-революционната тематика естествено се слива с темата за освободителната Руско-турска война. И това е не само при Вазов и Пенчо Славейков. В литературното ни развитие от Освобождението насам подобни явления се срещат не един път. И това е напълно закономерно, защото войната именно осъществи, макар и не в пълнота, мечтата на априли. Та нали самият ръководител на Априлското въстание Бенковски в трагичния час, когато, изправен пред страшната картина на обхванатата от пламъци Тракия, виждайки неизбежното, ще заяви: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее; а на Русия — нека тя заповяда.“ И тя, Русия, наистина дойде! Така вековната вяра в освободителната мисия на Русия, възпята отколе и в народната песен, сега се превръща в реалност, донася очакваните плодове. И очевидно неслучайно Пенчо Славейков събира оцелелите герои от въстанието на връх Шипка, за да участвуват в последните решаващи боеве и покажат още един път пред света високите борчески и морални качества на българина.

Тази обусловеност на отделните етапи на борбата за национално освобождение намира израз у писатели от различни поколения: Петко Славейков, Л. Каравелов, Н. Козлев, К. Величков, К. Христов, Ан. Страшимиров, Т. Г. Влайков и др. А и по време на антифашистката борба мнозина не един път сочат връзките ѝ с националноосвободителното движение и с освободителната роля на Русия. Така например в стихотворението „Трети март“, посветено на деня на Освобождението, Хр. Радевски ни връща към делото на възрожденците. А в стихотворението си „Към руския народ“ Л. Стоянов ни кара да видим оная дълбока връзка, която съществува между подвига на русите при Плевен и Шипка с победите на Съветската армия, донесла за втори път освобождението на българския народ. За българо-руската дружба, преминала сега в българо-съветска, ни разказват и Г. Караславов, и Ан. Каралийчев, и Дора Габе, и Иван Мирчев и толкова други представители на художественото слово, принадлежащи към различни поколения.

Разбира се, същността на възрожденската епоха и на освобождението ни от турско робство можеше да бъде вярно претворена само от хора с демократически разбирания за историческите процеси. Затова и опитите на хора като Вл. Полянов, Сл. Красински, Ф. Попова и други да пресъздадат Априлската епопея от буржоазни идейно-естетически позиции, с оглед на домогванията на онези, които потъпкваха най-безсрамно заветите на възрожденците, се оказаха несъстоятелни, неубедителни в художествено отношение и днес представляват само историко-литературни факти, неспособни да ни дадат нито вярно знание, нито да раз-



вълнуват и ни накарат да почувствуваме революционния патос на времето. Тези техни опити се оказаха все така безплодни, както безплодни се оказаха и усилията на буржоазните политици да присвоят великото наследство на априлци, фалшифицирайки същността на техните идеали.

Революционно-романтичните и реалистични традиции, утвърдени от писателите, съвременници на Априлското въстание, преживели възторга и покрусата на националноосвободителните борби, опиянението на Освобождението, както и разочарованието от буржоазните управници, заграбили властта, биват по-късно от представителите на демократическата и социалистическата литература. Кога по-трайно, кога мимоходом те се докосват до историческите факти, вдъхновяват се от революционния патос на ония години, възпяват свободолюбието на народа, ненавистта му към всяка тирания — национална и социална. Хр. Смирненски, Н. Хрелков, Л. Стоянов, Хр. Радевски, Н. Вапцаров, Н. Фурнаджиев, Мл. Исаев, Ан. Тодоров, Кр. Пенев, Н. Ланков, В. Ханчев, Ат. Смирнов, Денчо Марчевски и мнозина други, работили било по време на буржоазното господство и антифашистката борба, било в условията на социалистическа България, подхващат тая тематика, най-често за да разкрият връзката между минало и настояще, да сроят съвременните поколения с ония дълбоки изменения, обусловени от отделните етапи на националноосвободителното движение, в социално-битовия, политическия, нравствено-философския свят на хората — участници или свидетели на епичните борби, както и у онези, които по-късно са се вдъхновявали от техните идеи, възприемали са ги в житейската си практика и в духовните си стремежи.

Разбира се, колкото се е увеличавала дистанцията от ония години, толкова са растели и трудностите на всеобхватното и пълнокръвно пресъздаване на разнобразната проблематика, свързана с Априлското въстание и изобщо с националноосвободителните борби. Макар мнозина да са я подхващали, не са много онези, които са успявали да се домогнат до по-значителни резултати. Очевидно никак не е било лесно да се обхване оная динамична епоха, да се осъзнаят и адекватно поетически претворят революционизиращите процеси, формирали личността на възрожденеца — носител на най-прогресивното и в национален, и в общочовешки план. От друга страна, и у него са се кръстосвали не едно противоречие, сложни душевни движения, битови черти и предразсъдъци, неповторимо индивидуални тежнения. Той е носил в себе си своеобразно преплетени великото и обикновеното, прогресивното и консервативното, трагичното и смешното, борческото и примиренческото. Динамиката на събитията, интензивността на процесите, стимулирани от вътрешни и външни фактори, са водили до бързи, понякога неподозирани промени в съзнанието, в психиката, в поведението на тогавашния българин. Крушението на принципите, върху които се е крепяла феодалната Османска империя, проникването и възприемането на новите демократични идеи, на нови възрения за народността и общочовешко, за етично и безнравствено, за обществено значимо и духовно извисено, относно пътищата и формите за извоюване на национална самостоятелност и т. н., всичко това усложнява извънредно много задачата на онези творци, които са посягали към възрожденската епоха. Пък и завоюваното по-рано от такива големи дарования като Ив. Вазов, З. Стоянов, Пенчо Славейков е поставяло високи критерии, големи идейно-естетически мащаби — респектиращи и задължаващи. А и новата епоха, цялостното ни обществено и културно развитие налагали да се пристъпва към някогашните исторически събития и личности, към оценката на социалната и духовната структура на тогавашното общество, към всичко, което е било свързано с националната ни съдба от по-други, съвременни позиции, от висотата на съвременното хуманитарно знание и методологически завоевания. Сега вече се е изисквало не само в обществено-исторически, но и в

идейно-художествен план да се изследват феномените, и то в тяхната взаимобусловеност. Налагало се е по-углубено и философски обосновано да се видят връзките между минало и настояще, как национално-революционните борби са прераснали по-късно в пролетарско-революционни. В тая връзка и опитът, придобит от националната ни литература при художествената трактовка на по-сетнешните социални и идейни сблъсъци, на Владайския бунт от 1918 г., на Септемврийското въстание от 1923 г., на антифашистката борба, на които бяха посветени толкова много произведения, обогатили знанието ни за българската народопсихология, поставят все нови и по-високи изисквания към хората на перото.

Очевидно тук няма възможност да се спираме на всички писатели, на десетките и десетки творби — в стихове и проза, — едни пресъздали сравнително по-вярно съдържанието, осмислили естетически значимостта на събитията, свързани със съзряването и извършването на националната революция, други свидетелстващи само за добрите намерения на авторите им, трети — докоснали се само частично до толкова благодатната проблематика. Излизали през различно време, от перото на хора с различно дарование, с нееднаква обществено-мирогледна и методологическа подготовка, тези творби в нееднаква степен успяват да ни поднесат ново знание, да извикат нови емоции, да ни тласнат към нови размисли относно хората на оная епоха. Едно от малкото щастливи изключения в тая насока от последните години представлява несъмнено неговията по обем повест на Генчо Стоев „Цената на златото“ (1965). Тази повест представлява наистина значително постижение не само за литературата с възрожденска тематика, но тя заема определено място в съвременния литературен процес.

Без да подценяваме и някои други постижения в тая област, „Цената на златото“ задържа вниманието ни не само като високохудожествен разказ за перушненските въстания, но и като своеобразна трактовка на някои народностно-психологически, нравствено-етични проблеми, откорили се в трагичните дни на бунтовния април. Генчо Стоев е преодолял традиционната форма при изобразяване на събитията от 1876 г. Към тях той пристъпва от по-други аспекти: поискал е да разкрие дълбоките мисловни и духовно-емоционални процеси, извършващи се с главоломна интензивност у българина още в огъня на кървавата драма. Ако великият национален идеал извиси толкова много герои, поели на плещите си историческата мисия да извършат националната революция, то самото изпитание по време на нейния погром довежда до такива неотразими сътресения, които извеждат довчерашните обикновени люде до необикновеното в помисли и изживявания, в прозрения. Предсмъртните думи на перушненския даскал Петър Бонев: „В тази нощ и България щяла да възкръсне“ — придобиват дълбок символичен смисъл. Възкръсва народността си съзнание у толкова много българи, поставя се на преоценка дотогавашното, за да се дойде до нови идейни, нравствени прозрения.

Потисници и потиснати са съпоставени върху основата на една по-цялостна психологическа трактовка. С вярна ръка авторът прави дълбоки дисекции, тънки анализи, които ни дават възможност да видим от по-други страни двата непримирими свята. За разлика от други произведения тук представителите на тези два свята са разкрити и в народността им същност, и в моралните им възрения, в мисловност и психика, в житейската им орис. Петър Бонев — даскала, простичкият чизмар Кочо, Спас Гинев, Павел Хадживранев, Хаджи Враньо, баба Гюра, Исмаил ага и Тъмръшлията! Авторът надзърнал в сложния лабиринт на тяхната душевност, за да ни открие релефно съкровено човешкото и нравствено величавото, животински-хищното и фанатично-верското. Борбата и страданията извеждат едни на недостижим пиедестал, накарват други да подхвърлят на драматична преоценка цялото си битие и поведение, съкровените си тежнения, трети — да се разгорят цялостно и безцеремонно, за да се видят страшните опустошения, извършени у човека от един обществен строй, основан на робството и експлоатацията, на фанатизма и духовното скудоумие.



Повествованието е изградено с лаконични изразни средства, с вътрешни монолози и ретроспекции, чрез недоизказани реплики и драматични изповеди, с богат подтекст. Сполучливо са избягнати дългите описания, обстояните характеристики, публицистичните похвати. Някога Вазов в патетични стихове разкри страшната трагедия, разиграла се в каменната църква на бунтовна Перушица, сега Генчо Стоев с други изразни средства и художествени похвати ни показва тази трагедия, но вече като акцентува върху нравствено-психологическия свят на перущенци, които и с готовността да приемат смъртта от ръката на близък нежелателно да станат гавра на турските разбеснели се орди и бъдат пак съсечени от ятагана им, с безпримерна саможертва пробудиха световната обществена съвест. Повестта „Цената на златото“ е свидетелство за нов подход към сложната и многообразна проблематика на Априлското въстание. Тя ни подсказва още един път за неизчерпаемите гражданско-патриотични, народностно-психологически, нравствено-философски богатства на априлските събития, които могат да бъдат разкрити с различни жанрови и стилови форми и средства.

Колкото и разнообразен и противоречив да е историко-литературният процес от Освобождението насам, колкото и новото обществено-политическо и културно развитие да е налагало съответна проблематика, възрожденските националноосвободителни борби никога не са преставали да вълнуват българските писатели, както и изобщо хората на творческата мисъл. Мнозина са се обръщали към тия събития и тогава, когато са били терзани от проблеми на своята съвременност. Връщането към оная епоха винаги е било обусловено от граждански и патриотични вълнения и размисли, от социално-революционни пориви, от нравствено-хуманистични търсения. И колкото са живеели по-непосредно с потребностите на своето време, толкова по-вярно са успявали да опоетизират събития и личности от епохата на националното възраждане. Оттук и особеното звучене на много от тези творби. Често в тях романтичното и реалистичното се преливат, исторически достоверното, жизнено правдивото и полетите на въображението, откритото от творческата инвенция се сливат в особена сплав.

Днес трудно може да си представим националното ни литературно развитие без мощното присъствие на възрожденската тематика, без онзи идеен патос, който струи от революционно-освободителните борби — непресекващ извор на вдъхновение. Тая именно литература е пробуждала у нас и първите патриотични вълнения. С нея са били закърмени поколения и поколения с любов към родното, с преклонение пред героичното. Тя ни е изпълвала с гордост, че сме българи. Априлци издигнаха онзи висок връх в българската история, в националното ни битие, от който днес можем да обзрем минало, настояще и бъдеще на народа. Сиянието, което той излъчва, осветлява и нашата социалистическа съвременност.

Да се претвори историята в поезия това означава някогашното никога да не потъне в забрава. Исторически значимото, претворено в естетически ценности, се възприема като жива, непосредна реалност, вълнува и обайва, раздвижва цялата душевност на човека. Голямото изкуство вдъхва „вечност“ на конкретно-историческото, на индивидуално-психологическото, прави ги съзвучни с новите обективни потребности, придава им заразяваща и мобилизираща идейна и емоционална сила, утвърждава непреходното им значение.

И ако днес подвигът на априлци, на възрожденските борци изобщо, се е извисил като символ, възпълнил съкровени национални и общочовешки тежнения и идеали, излъчващ идейно и етично обаяние, вълнуващ и тласкащ към служене на възвишени народности, социални, културни принципи, безспорни са заслугите и на ония хора на перото, които художествено претвориха събития и дела, образи и стремежи, потвърдили жизнеспособността на народа да ни, готов на велика саможертва в името на изконните си права. Различните страни, аспекти, моменти, пластове на изобразеното ни сродяват с племенната и духовна същност на българина, с неговата психология и отношение към житейските и духовните проблеми



на времето. Лиричната или епична прослава, белетристичните или драматургичните трактовки и обобщения представляват сигурни форми и пътища, извеждащи към вечната жизненост на хората, дали съдържание и смисъл на цели епохи, станали изразители на временното и вечно човешкото.

Литературата, посветена или породена от националноосвободителните борби, представлява несъмнено ново явление в хилядолетното ни духовно, естетическо развитие. Тя е изпълнена с народностни и морални стойности, разкрива много от истинските ценности на човешкия живот. Вдъхновена от велики идеали, изживяна с разума и сърцето, тя се превърна в знаме и на грядущите поколения в борбата им за правда и прогрес, в огъня, който излъчва, изгоряха възторжени люде на бунта и революцията. Подвизите на въстания народ тя превърна във вдъхновена епично-драматична епопея, смъртта на героите — в безсмъртие. Образите им засияха като неугасваща звезда на национални и общочовешки хоризонт. Тази литература с най-връхните си постижения е подхранена от великото философско-нравствено прозрение, което безсмъртният Ботев изрече, когато съзряването на националната революция вървеше с бързи крачки — прозрение, превърнало се в знаме и върховно удовлетворение за всички борци „за правда и за свобода“.

Тоз, който падне в бой за свобода,  
той не умира, него жалеят  
земя и небо, звяр и природа  
и певци песни за него пеят!

Създадените в продължение на столетие художествени творби в стихове и проза наистина обезсмъртиха героите, погинали в епичните борби за народна свобода, превърнаха подвига им в легенда, имената им в символ, чиято слава се носи и ще се носи „от урва на урва и от век на век“, за да напомня на поколенията величието на народностния ни борчески и творчески дух, на историческото ни битие. Затова тези творби бяха така скъпи и за участниците в една друга епична борба — антифашистката, за дейците на пролетарската революция. Те бяха четени с възторг и преклонение в затворническите килии, в партизанските землянки, бяха рецитирани в празничните часове, изпълвайки слушателите с борчески сили, с ненавист към врага, с любов към възвишеното, към свободата.

Българската национална революция отхрани велики личности на мисълта и делото, на словото и сабята. Те подготвиха паметния колективен подвиг през април 1876 г., когато изригна с невиджана сила потисканата от векове народностна енергия. Затова идейното, нравственото величие на априлци, тяхното безмерно родолюбие, хуманизъм и демократизъм, чистотата им в помисли и дела са вдъхновявали и ще вдъхновяват не едно художествено дарование. Проявените добродетели в оная епоха винаги ще пленяват хората, устремени към по-високи идеали. Оттук и неумолимата повеля пред съвременните писатели — да обръщат често и по-трайно взор към Априлската революция, когато народът ни наистина само за няколко дена пораста с няколко века, за да изваят образи и картини, разкриващи най-пълно и от съвременни идейно-естетически позиции величието на нашия народ във вековния му устрем за национална самостоятелност, за социална правда и културно възможване. Създаденото от съвременниците на тия, изпълнени с такава богата и непреходна проблематика събития, задължава да бъдат завоювани нови художествени висоти, способни да ни сродят пълно и невъзвратно с една от най-величавите и героични епохи на националното ни развитие. Извела не едно дарование по пътя на истинската народностна литература, проблематиката на националнореволюционните борби, на Априлската епопея крие неизчерпаеми възможности за изява на различни творчески индивидуалности, за появата на нови идейно-художествени обобщения с непреходно значение за опознаване на националното и общочовешкото, на конкретно-историческото и вечното.